

Néhány módszertani megjegyzés egy régi válaszra

Két éve már, hogy a Történelmi Szemle hasábjain, szokványos ismertetés helyett, néhány reflexiót fűztem Szabad György monográfiájához, vagy inkább annak témájához, felhasználva opponensi véleményemet, amelyet a szerző 1969-i vitáján mondtam el. Reflexiókra újabbak felelni természet szerint minden szerzőnek jogában áll. Még az is jogában áll, hogy újabbak helyett megelégedjék régebbi szövegek megismétlésével. Így a jelen esetben azon jelölti válaszával, amelyet 1969-ben felolvasott. Igaz, nézetem szerint jobb, ha valaki ennyi idő múltán nem olyan szöveget közöl, amely még a vita előtt készült. Szakmai eszmecserében megfelelőbben jár el az, aki az esetleg azóta elhangzott, további érveket is figyelembe veszi, ilyen vagy olyan előjellel. Gondolok itt például arra, hogy a nemesség itt vitatott szerepére valamivel bővebben a Magyarország kapitalizmus-kori fejlődéséről 1969 őszén rendezett vitán is visszatértem. E felszólalás,¹ a szerző jelenlétében, meg nem történtként aligha kezelhető. Végző fokon azonban, ismétlem, a szerzőknek jogukban áll régi szövegeik közlését kérni, ha vállalják az ezzel járó hátrányokat, így azt a nem különösebben kedvező látszatot, hogy mások elhangzott érveit el nem hangzottként óhajtják kezelni.

Számomra ez egyben alkalom is arra, hogy helyrehozzam egy mulasztásomat. Akkor ugyanis, a két napos, kimerítő vita végén, eltekintettem attól, hogy még egyszer, bírálólag reflektáljak arra, ami a jelölt válaszában vitatható volt. A lényeges kérdés ugyanis, a fokozat megadásáé, véleményem szerint amúgysem függhetett attól, hogy egy adott, konkrét válasz mennyiben helyes. Itt azonban már pótolhatom, ami elmaradt.

Kezdjük azzal, hogy választ, nézetem szerint, mindig a valóban feltett kérdésre kell adni, és nem azt megkerülve olyanra, amely az eredetire csak látszólag hasonlít. A szerző szerint én 1859—1861 nemzetközi válság-jelenségeinek valóban fennálló egységére figyelmeztettem őt, de neki, egy monográfia keretében, jogában áll ebből egy rövidebb, tíz hónapos szakaszt kiválasztani. Persze, hogy jogában áll. Az előzmények sok kis részletét mellőzni is jogában áll. Nyilván nem mellőzheti azonban az előzmények olyan főbb, meghatározó momentumait, amelyek, már saját szakaszán belül, 1860 politikai feltételeire is jelentősen kihatottak. Észrevételem éppen erre vonatkozott. Közelebbről arra, hogy e momentumok közt több figyelemmel kellett volna lennie a cári politika azon álláspont-változásaira, Magyarországgal kapcsolatban, amelyek a röviden általa is említett 1859 tavaszi francia—orosz szerződés háttéréből, előkészítő tárgyalásai-ból kiindulva világíthatók meg leginkább. Ezekből kiderül, hogy Gorcsakov külügyminiszter, ha el is zárkozott a Párizs által javasolt, közös akciótól Kelet-Európa újjárendezését illetően, akkor, 1859 tavaszán, elvben még hajlandónak mutatkozott a magyar függetlenséget elfogadni, ha kész tényként létrejön. Utóbb, 1860-ban, mire a hazai mozgalom felerősödött, erre már nem

¹ Azóta nyomtatásban is — Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. Bp. 1971, 128—143. l.

volt többé hajlandó. Sőt már 1859-ben, a villafrancai fegyverszünet megkötésébe is nagymértékben belejátszott a cári politika azon törekvése, hogy a háborút lokalizálja és mielőbb lezárja. A fegyverszünetről szerzőnk azt tartotta szükségesnek könyvében külön kiemelni, hogy Ferenc József főként a magyar zendüléstől félve kötötte meg. Még érdekesebb azonban, hogy a győztes fél, III. Napóleon miért látta jobbnak megállni. Nézetem szerint azon cári hatalom e magatartásváltozásai, amely 1849-ben is eldöntötte Magyarország sorsát, legalább annyi figyelmet érdemelnek, mint Ferenc József aggodalmai. A szerző válaszolhatja erre, hogy az észrevétellel egyetért. Azt is válaszolhatja, hogy nem ért egyet vele, mivel e momentum, szerinte, nem tartozik a jelentős kihatással bíró előzmények közé. De aligha válaszolhatja azt, hogy ennek behatóbb figyelembe vétele megtörné „az előadás logikai fonalát”, hiszen nyilván ennek kell a tényekhez igazodnia és nem viszont. És azt is aligha válaszolhatja, hogy ezzel már másutt, előző írásaiban foglalkozott. Abból a részletes tanulmányából² ugyanis, amely Kossuth politikáját és annak nemzetközi hátterét valóban 1859-ben is jellemezte, éppen e francia—orosz probléma tárgyalása teljesen hiányzik, külföldi szakirodalmával, speciális magyar vonatkozásaival, de még Kossuth irataiban fellelhető nyomaival együtt is.

A könyv fő témája: a belső politikai küzdelmek alakulása szempontjából azonban kétségtelenül fontosabb a nemesség szerepének kérdése. Nem mintha ezt a szerző a könyvben szükségesnek tartotta volna külön elemzés tárgyává tenni, bár ő is hangsúlyozta, hogy a politikai vezetés döntő mértékben a volt nemesség kezében maradt. A könyv elsősorban azt mutatta be, hogy a magyar politika 1849-től nem egyenes úton, hanem hullámvonalon át jutott el a kiegyezésig, hogy 1860/61-ben a feszültségek átmenetileg újra halmozódtak, a lendület megint felfelé ívelt, de aztán elég hamar kifulladás és lehanyatlott. Erre tettem fel reflexióimban azt a kérdést, hogy *miért*. S mivel erre a könyv közvetlen, világos választ nem adott, magam próbáltam rá felelni. Azzal, hogy nézetem szerint a kifulladás hajlamot, az abszolutizmus ellen vívott küzdelem bizonyos határain túlmenően, a politikai vezetőszerpet kézben tartó volt nemesség saját társadalmi feltételeiből érthetjük meg leginkább. E nemességet, mint a francia burzsoáziát, 1848/49-ben olyan sokk érte, új erők fenyegető jelentkezése folytán, amelynek következtében kezdett visszahátrálni a forradalomtól. A különbség persze az, hogy itt, a fejletlenebb kelet-európai viszonyok között, ez a sokk a nemességet nem a városi proletariátus, hanem a parasztság, illetve még közelebbről: elsősorban a nemzetiségi mozgalmak által mozgósítható nemzetiségi parasztság részéről érte. Ettől kezdve a nemesség irányvételének fő, ha nem is egyetlen tendenciáját egyre inkább társadalmi és nemzeti hegemoniájának védelme, biztosítása szabta meg és ez motiválta, növekvő mértékben, viszonyát a Habsburg-hatalommal szemben is.

Örülök, hogy a szerző legalább így utólag, válaszában, elvileg elismeri 48/49 e nemzetiségi sokkhatásának meglétét, ha már monográfiájában nem is számolt vele. Gyakorlatilag azonban most is csekély jelentőségűnek tekinti. Szerinte ugyanis a nemesség ekkor már „teljes bomlásban” volt, és ezért a sokkhatás többféle, eltérő, sőt esetleg egymással ellentétes politikai állásfoglalásra ösztönözte. Ebből kétségtelen is annyi, hogy a nemesség előbb is igen széles mezőre még tovább differenciálódott időszakban. A szerző helyesen utal arra, hogy nem egyszer többféle, eltérő, vagy éppen ellentmondó árnyalatokkal, tendenciákkal találkozunk. Ez azonban nem cáfolja még egy olyan fő tendencia kibontakozását, amely más törekvésekkel szemben is lényegében véve erősebbként érvényesült. A nemesség bomlásban volt, de ennek ellenére, jóval utóbb, a századforduló idején, minden belső politikai küzdelem közt és ellentmondó változatokban is alapvetően, félreérthetetlenül, nemzeti és társadalmi hegemoniáját védelmezte. Volt tehát valami, ami a bomló ágakat, vagy legalább azok nagyrészt és fő erőit egybefűzte. A differenciálódás folytatódott, de még nem szüntette meg, éppen ily alapkérdések viszonylatában, a gyűjtő fogalmat, vagy legalábbis azt, ami ebből még mindig döntő súllyal megmaradt. Ezt figye-

² Szabad, Gy.: Kossuth and the British „Balance of Power” policy, 1859—1861. Bp. 1960. Studia Historica 34.

lembe véve tehát most, a folyamat közben is joggal beszélhetünk „általában” nemességről és annak fő vonaláról, minden többféle színezet és árnyalat ellenére.

Nem szólván arról, hogy a *miért* kérdése akkor is fennmarad, ha valaki a választ nem tudja a nemesség fő tendenciájában felfedezni. Azt, hogy e kérdésre a történészek nem kell felelnie, hanem elég a tényeket felsorolnia, a szerző sem állítja válaszában. Nem is állíthatja. De a kérdésre ő sem tud mást, meggyőzőbbet felelni. Ezért ezt a kérdést nyitva hagyja. A művek és az olvasók belső logikája azonban nem szokott ily kérdéseket nyitva hagyni. Ha ilyen nemesi alaptendencia nem érvényesült, és ha más társadalmi erő, a nemességgel mint vezető erővel szemben nyilván nem érvényesülhetett, akkor marad, nagy történelmi fordulatok sovány magyarázatául, az egyéni taktika, ügyeskedés vagy ügyetlenség, az, hogy Teleki László jól választotta-e pártja élén munkatársait, hogy Almásy Pálnak sikerül-e az öleszavaztatási manőver, vagy hogy Deáknak sikerül-e most a felirati álláspontot győzelemre vinni és utóbb a kiegyezést, az egyéni tulajdonságokat persze valóban nem kell alábecsülnünk, mint a nagy tendenciák megvalósítását ilyen vagy olyan irányban motiváló járulékos tényezőket. De nem tekinthetjük őket, a nagy társadalmi-politikai tendenciák helyett, azokat pótló, élvonalbeli tényezőkné. Másként, félek, nem lesz elég elvi indokunk az ellen tiltakozni, ha egyéni tettekből magyaráznak világtörténelmi jelenségeket.

Térjünk azonban vissza a nemességre. Szerzőnk szerint ennek többsége „nem volt jobbágytartó” és így a sokkhatást „kevésbé szenvedte meg”. Ez a feltételezés, hogy a sokkhatás és vele a társadalmi és nemzeti hegemonia fokozott féltése és védelme csak a „jobbágytartókra”, vagyis a jobb módú birtokosokra korlátozódott, attól félek, a társadalmi realitások messzemenő félreismerésén alapul. A kis földű, szegényedő, vagy éppen birtoktalan nemes, aki nem tud saját vagyonából otthon megélni, hanem hivatali, közigazgatási, katonai vagy esetleg más, szerényebb értelmiségi pályát kénytelen keresni, nem kisebb, hanem ellenkezőleg: ha lehet, még nagyobb, még fokozottabb mértékben volt abban érdekelt, hogy az államapparátussal maga rendelkezék a régi ország egészén belül, azt saját soraiból töltse fel, lehetőleg úgy, hogy abba se Bécsnek, se hazai, nemzetiségi konkurenciának ne legyen beleszólása. A szegényebb nemesség a nemzeti hegemonia igényében, az ilyen típusú nacionalizmus képviselőként, nem szerényebb volt, hanem radikálisabb. Éppen *ebben*, és nem a társadalmi haladás kérdésében volt rendszerint radikálisabb. Madarász József, akit szerzőnk, a nemesi radikálisok sorából, válaszában névszerint is szükségesnek tart idézni, 1859 őszén Londonban, Kossuthnál járva, megütődve hallja, hogy a „többi népfajokat” is meg kellene nyerni. 1861-ben (a szerző által említett képviselőtársaival) e program érdekében készült lapot kiadni: „Haladás a demokraczia ösvényén. A nemzeti történelmi jog megvédése, biztosítása. Az ország területi épségének csonkítatlan föntartása”. Amiből a társadalmi és nemzeti hegemonia igénye félreérthetetlen, a „demokraczia” viszont, tudjuk, igen sokféleképpen értelmezhető. Ugyanez a Madarász utóbb a Kossuth-féle „hírhedt dunai conföderatiót” állami önállóságunkkal, „független nemzeti életünkkel ellenkezőnek, ezekkel meg nem egyeztethetőnek” tekinti.³

Midőn a nemesség történelmi szerepéről beszélünk, akkor rendszerint elsősorban az 1848 és 1867 körül politikai vezető szerepet játszó, jobb módú középnemesi rétegre gondolunk. Főleg ennek magatartását figyeljük, fellendülő ellenzéki reformmozgalmát, nagy szerepét 1848-ban, eltávolodását a forradalomtól utóbb, társadalmi konzervativizmusát és a nemzeti hegemoniához való ragaszkodását 1867 körül. Mellette pedig még leginkább azt a nemesi értelmiséget, amelynek voltak jeles politikai képviselői és határozottan progresszív erői, de amely azért a nemességhez tartozónak tekintette önmagát. De ha a széles mezőnyben tovább megyünk és a szegényebb nemesség viszonylag népes rétegeit vesszük szemügyre, akkor a kép nem vigasztalóbb lesz a

³ Madarász József: Emlékirataim, 1831—1881. Bp. 1883, 323, 347, 366. 1.

haladó tendenciák szemszögéből, hanem, attól félek, sötétebb. Az az érv, hogy a viszonylag kevés mellett, a számbeli többség nem volt jobbágytartó, hanem valami foglalkozásból élt, vagyis „csak” kiváltságai különböztették meg más, hasonló gazdasági szintű, nem nemes rétegektől, vajmi kevésé meggyőző. Mert itt éppen ez a *csak* a fontos, ennek társadalmi-politikai tudati befolyása a legtartósabb. A valóságban a dolog nem egészen úgy állt, hogy a nemes, minél kisebb vagyonnal rendelkezett, annál magasabbra emelte a progresszió, vagy éppen a forradalom zászlaját. Előfordult az, jól tudjuk, fordítva is. Mocsáry Lajos, akinél rokonibb, őszintébb szívvel senki a magyar köznemességet nem szerette, már 1867 előtt írta, hogy „nincs sajnálatra méltóbb osztálya nemzetünknek, mint az elszegényedett, megrongált köznemesség. S éppen ez az osztály van legjobban eltelve a legarisztokratikusabb előítéletekkel”.

Szerzőnk Mocsáry konklúziójával úgy látszik elégedetlen. Abban alapjában véve helyesen jár el, hogy gondosan összegyűjti és kifényesítve élénk mutatja az olyan más, kivételes jelenségeket, amelyek a fő tendenciától eltérnek, vagy éppen annak ellentmondanak. A kép így, ezekkel együtt lesz árnyaltabb és életszerűbb. Csak akkor válik eljárása és vitamódszere erősen kérdésessé, midőn e színesítő, motiváló elemeket próbálja a fő tendencia helyébe tolni, a kivételekkel szeretné megcáfolni a szabályt és megváltoztatni a végső mérleget. Ezt ugyanis a legszínesebb kis részlet legreménykedőbb prezentálása sem módosítja lényegében. Ugyanez áll arra a nyilvánvaló és ugyancsak semmi huzgalommal nem módosítható tényre is, hogy a „negyvennyolcaság próbatételét”, a könyv szóhasználatával élve, a nemesség sokkal jobban állta meg a közjogi-nemzeti vonatkozásban, a Habsburg-hatalommal szemben, és sokkal gyengébben, elégtelenül, a másik oldalon, társadalmi és nemzetiségi vonatkozásban. Valamint arra a tényre is, hogy a nemzeti radikalizmust és a társadalmi haladást, ahol ilyen valóban kimutatható, nem szük-ségképpen ugyanazok, hanem elég sok esetben mások képviselték. Erre az eltérésre és szétválásra a monográfia sem mutatott rá kellőképpen, úgy, ahogy egy ilyen nem elhanyagolható jelenség megérdemelné. Most pedig a szerző, válaszában, még mindig nem hajlandó ezt a jelenséget tudomásul venni, hanem ehelyett egyéni szereplőkről próbálja azt kimutatni, hogy igenis mindkét vonalon egyaránt messzi jutottak. Aligha szükséges, hogy Bárány Gusztávval vagy másokkal kapcsolatban részletekről vitatkozzunk. A legegyszerűbb, ha az olvasónak magát a monográfiát ajánlom figyelmébe, hiszen abban, alapos gyűjtés eredményeként, sok idevágó, még szembetűnőbb, olyan adat található, amelyből, saját anyagából, a szerző, sajátos módon, vonakodik a megfelelő tanulságokat levonni. Egyébként, mivel az egykorú politikai garnitúrából több száz szereplőt ismerünk közelebbről, névszerint, bizonyára jeles hadi cselnek számítana, ha a szerzőnek sikerülne vitapartnerét, kimerítés céljából, arra a végeláthatatlan, süppedős terepre csábítania, ahol az egyéneket kezdjük egyéni tulajdonságaikkal és tetteikkel egyenként sorra venni. A történeti valóságon magáé azonban az sem módosítana, ha ebbe belehocsátkoznánk és a szerzőnek módot adnánk arra, hogy fától fáig visszavonulva hangoztassa: egy-két fa még nem erdő. Sőt esetleg, sajnálatos módon, utólag néhol még afelől is kételyeket ébreszthetne, hogy a szerző monográfiájában valóban mindenütt egészen elfogulatlanul szelektálta-e forrásadatait. Mondjuk Bánó Miklós képviselő, Sáros megyei birtokos esetében, akinek közjogi-nemzeti szempontból általában intranzigens megnyilatkozásait a szerző 7 helyen idézi. Nem kevesebb, mint 43 helyen idézi továbbá Sashegyi Oszkár alapos forráskiadványát,⁴ főleg olyan helyi megmozdulásokat illetően, amelyek éle ugyancsak az önkényuralmi kormányzat ellen irányult. Sajátos módon azonban *nem* idézi ugyanezen forráskiadványból azt a levelet, amelyben ugyanezen Bánó Miklós egy másik sárosi nemesel együtt 1862. júl. 26-án ugyanezen önkényuralom fő hazai képviselőjétől, gr. Pálffy Móríc helytartótól katonai karhatalmat kért a tapolyi járás zsellerei ellen, akiket, szerinte, „pénzhajhászó demagógok” izgatnak „a legdurvább communisticus agitációkkal”. Más, itt közölt iratokból, így a Sáros megyei viszo-

⁴ Sashegyi Oszkár (összegyűjt. és szerk.): Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon 1849—1867. Bp. 1959. 396—398. l.

nyokkal ismerős Kapy Ede kir. biztos leveléből az derül ki, hogy hosszabb ideje húzódo konfliktusról volt szó, amely nemcsak az országgyűlés után, váratlanul vette kezdetét (bár főszereplőire akkor is jellemző volna); egyes birtokosok részben még 1848 előtt, főként pedig utána üzték ki e zselléreket, akiknek azután „quasi bérletként” úgy adták át használatra a földet, hogy a korábnál jóval többet, évi 150 napot kellett dolgozniuk. Kapy szerint „a földesurak maguk alá ássák a vermet”, s ha tovább keserítik „irtóztató catastrofa” következhetik be a felső megyékben. Mindebből módszertanilag itt csak annyi érdekes, hogy ha valakinek az önkényuralom elleni tiltakozását idézzük az egyik oldalon, akkor idéznünk kell az önkényuralomhoz segítségért fordulását is, a parasztok ellen, a másikon. Ez együtt teszi, ez esetben, mind a „negyvennyolcasság próbatételét”.

Hozhatnék még több példát is arra, hogy a válasz nem a valódi kérdésnek néz szemébe. A monográfia címének dolgát sem tisztázza még, ha a kettős konfrontációt emlegetjük. De talán ennyi is elég. Reflexióimban őszinte és megérdemelt elismeréssel szoltam a monográfia gazdagságáról és szakmai színvonaláról. Kérdéseim inkább a monográfia adataiból nyilvánvalóan levonható, de talán nem kellő mértékben levont konklúziók megfogalmazását próbálták elősegíteni. Most azonban a válasz, vitatható módszereivel, valahogy azt a benyomást kelti, mintha a szerző annakidején sem túlzott óvatosságból állt volna meg a saját anyagából adódó konklúziók küszöbén, és mintha nem is óhajtaná, hogy e konklúziók kimondassanak. Olvassuk át könyvét még egyszer figyelmesen, és még világosabban látni fogjuk, hogy adatai lényegében véve azt sugallják, amit reflexióimban körvonalazni próbáltam. A megfogalmazás formáin, a részleteken természet szerint vitatkozhatunk. Aligha azonban a lényegen. A szerző, természet szerint, maga sem von le határozottan más, ezekkel és anyagával ellenkező konklúziókat. De azokat, amelyeket mi próbáltunk szavakba önteni, úgy igyekszik elhárítani, mintha mégis levonhatók volnának ily ellenkező konklúziók. Innen van az, hogy válasza szakmai tekintetben nem éri, nem is érheti el monográfiája szintjét.

Igen üdvösnek tartanám, ha nem kellene még mindig a nemesi nacionalizmus bizonyos változatainak régi megítélésével ennyit vitáznunk. Szeretném hangsúlyozni, hogy nem a nemességgel van vitázni valónk. A reformkor és 1848 magyar köznemessége és különösen annak kitűnő politikai vezető garnitúrája olyan történelmi pozitívumokat hozott létre, amelyek egyetemes történelmi perspektívából nézve is jelentősek, kelet-európai viszonylatban meg még sokkal inkább azok, és amelyek, nézetünk szerint, többre mennek, mint e nemesség negatívumainak összege. Az, hogy a nemesség ettől még nemesség maradt, saját feltételei és tehertételei közt, és hogy ő sem képez történelmi kivételt az ilyen uralkodó osztályokra általában érvényes megállapítások alól, azt teljesen természetesnek kell tartanunk. Mint egy másik tanulmányunkban írtuk: a geográfusnak sem a természet tényeivel kell s lehet vitába szállnia, a hegyek magasságával, vagy a tenger zátonyaival. Nyilván vitába kell azonban az olyan térképpel szállnia, amely hagyományos elfogultságból vagy helyi büszkeségből a hegyeket magasabbnak, az utakat simábban járhatóknak, és a tengert, a hajósok nagy örömére, a zátonyoktól a valóságnál mentesebbnek próbálná feltüntetni. A nemesség fejlődése és politikai tendenciája, ellentmondásosságában is, történelmileg természetes. E tendencia valamelyik változatával azonban történészként úgy azonosítani magunkat, hogy vonakodunk negatívumait pontosan felmérni: ez még kis mértékben sem természetes.

Kosáry Domokos